

**JÓKAI MÓR NYELVÚJÍTÁS KORÁBAN ÉS A NYELVÚJÍTÁS HATÁSÁRA
KELETKEZETT SZAVAI¹**

Kivonat

Jókai könyveit ma is sok olvasó kedveli, színes és gazdag stílusa sokféle stíluselem együttes alkalmazásával magyarázható, pl. az alakzatok, szóképek, mondatszerkezetek és más nyelvi-stilisztikai elemek tudatos használatával. Jókai gazdag szókincsét a korabeli és a későbbi korok szakirodalma is méltányolta, de szóképzési módjairól, nyelvi leleményeiről kevesebb szó esett. Ezt a hiányt szeretnénk enyhíteni a regényeiből vett nyelvi példák elemzésével. Tanulmányunkban elsőként az írónak a nyelvújítás korában gyakorivá vált képzők alkalmazásával alkotott új szavaiból, valamint szóösszetételeiből mutatunk be néhányat. A szavak kontextuális jelentését különböző regényeiben értelmeztük. Elemzésünkhöz a Jókai-enciklopédia mellett Szily Kálmán nyelvújítási szótárát, a Czuczor–Fogarasi-szótárt, a Magyar értelmező kéziszótárt, A magyar nyelv történeti-etimológiai szótárát, Zaicz Gábor Etimológiai szótárát, valamint a Magyar történeti szövegtár internetes korpuszt használtuk fel.

Kulcsszavak: nyelvújítás, szókincs, képzett szavak, összetett szavak, hapax legomenon

Bevezetés

Jókai műveiről, elsősorban regényeiről számtalan irodalmi elemzés született, de az író nyelvéről, stílusáról kevés írás keletkezett. Ezen írások egy része nyelvészeti, más része retorikai tárgyú (vö. Tolnai 1925; N. Dely 1969; Fábrián 1981; Lőrincz G.–Lőrincz J. 2021 nyelvészeti; Adamikné Jászó 2015a, b, 2016, 2022, 2023, 2024 retorikai).

Jókai érdeklődési köre rendkívül széles, regényeinek, műveinek sokrétű nyelve, stílusa is sokirányú érdeklődését, enciklopédikus ismereteit, de főként rendkívüli képzeletét tükrözi. Az író a nyelv szinte minden rétegéből felhasznált elemeket: irodalmi nyelvi, köznyelvi, csoport- és rétegnyelvi szavakat, valamint szólásokat, közmondásokat is. Jókai az irodalmi nyelv mellett elsősorban a beszélt köznyelvet használta, amely természetesnek és közvetlennek tűnt az olvasóknak, ráismertek az általuk is beszélt nyelv sza-

¹ A tanulmány a Kulturális és Innovációs Minisztérium és a Tempus Közalapítvány 2023/2024. évi *Fiatal határon túli magyar oktatói ösztöndíjpályázatának* támogatásával íródott.

vaira, szintaktikai elemeire (vö. Tolnai 1925: 95). Az író sok idegen szót (pl. latin, angol, német, francia, orosz, szlovák) alkalmaz írásaiban, de nem funkciótlanul, hanem a nyelvi környezet, a szereplők beszédének bemutatására (vö. Adamikné Jászó 2016: 168). Életében azonban, de még utána is sokáig elsősorban a szabálytalanságait, nyelvi vétségeit emelték ki, különösen a nyelvújítás torzulásait bíráló ortológusok, de azt kevésbé méltányolták, hogy Jókai a Petőfi és Arany által megteremtett magyar irodalmi nyelv megszilárdításához, valamint a kodifikált nyelv széles körben való elterjedéséhez is jelentősen hozzájárult (vö. Fábíán 1981: 44).

Jókai a nyelvújítás sok szavát felhasználta, amelyek egy része már a regényei írásakor köznyelvivé vált, de olyan szavakat és szóalakokat is szép számban alkalmazott, amelyek később sem váltak gyakorivá, nem épültek be a köznyelvbe (vö. Tolnai 1925, 1929). Az író maga is alkotott egyedi szavakat, hapax legomenonokat, amelyek Szily Kálmán (NyÚSz. 1902–2008) szerint nem kerültek be értelmező szótárainkba.

Egy korábbi, az írói szótár és a Jókai-enciklopédia bemutatásáról szóló tanulmányunkban (Lőrincz G.–Lőrincz J. 2021) már röviden szóltunk Jókai szóalkotásmódjáról is. Jelen tanulmányunkban Jókainak elsősorban a nyelvújításhoz köthető képzett és összetett szavaival, egyedi szóalkotásaival, hapax legomenonjaival foglalkozunk. A képzett szavak bemutatásakor olyan felújított képzőket emelünk ki, amelyekkel a nyelvújítók is gyakran alkottak új szavakat. A képzők kiválasztásában és funkciójuk leírásában elsősorban T. Somogyi Magda egy 2011-es tanulmányát vettük alapul. T. Somogyi megállapítja, hogy „a nyelvújítást megelőzően már elavultnak és/vagy ritkának bizonyuló képzők közül elsősorban azokat tekinthetjük felújítottaknak, amelyekkel meglehetősen sok új származékot alkottak a nyelvújítók. Ezek közé tartoznak többek között a -g, -ály/-ély, -ány/-ény, -mány/-mény, -nok/-nök, -ár/-ér névszóképzők” (T. Somogyi 2011: 233–4). T. Somogyi azt is kiemeli, hogy az új szavak keletkezésekor az azonos képzők esetén a képzők gyakoriságának megváltozása is megfigyelhető (T. Somogyi 2011: 230).

Tanulmányunkban az alfejezetek címében az elemzett szavak képzői szerepelnek. Az egyes alfejezetekben a Jókai-regényekből kiemelt szavak kontextuális jelentéseit értelmezzük a nyomtatott és elektronikus szótári korpuszok alapján.

1.1. Az *-ály/-ély* képzővel alkotott szavak

Az *-ály/-ély* képző többnyire igei alapszóhoz járult, de a nyelvújítók nem csak igei alapszóból alkottak vele új szavakat (T. Somogyi 2011: 234), amint ezt a példáink is alátámasztják.

- (1) Az **erély** szót 'határozottság, akaraterő' (vö. ÉKsz. 1978: 328) jelentésben találjuk meg Jókainál, bár a Jókai-enciklopédia nem tartalmazza a szót. Szily Kálmán a szó létrejöttét Szemere Pálnak tulajdonítja, de megjegyzi, hogy „Vadnay Károly a Főv. Lapok 1885 folyamában azt állítja, hogy a szót az ő atyja csinálta. Szemere csak elfogadta, miután vele élőszóval közölték” (NyÚSz. 74). A Czuczor–Fogarasi-szótár is tartalmazza a szót a következő magyarázattal: 'Jeles tulajdonság, melynél fogva valaki szellemi erőt fejt ki tettei által, midőn nem gyáván, nem hanyagul, nem félénken, hanem bátran, s működőleg viseli magát' (CzF. 2. köt. 382). A magyar nyelv történeti-etimológia szótára 1798-as keletkezésű szónak tünteti fel: „Nyelvújítási származékszó: az erő szó önkényesen kikövetkeztetett er- tövéből alkották -ély képzővel” (TESz. I. 783–4). A HHC 740 találatot közöl az *erély*ből alkotott szóalakokra, a szavak mintegy harmada az *erély* szótáriszó-alak, a többi továbbképzett szó vagy szóösszetétel. A legtöbb találatot a továbbképzett *erélyes* szóra találtuk.

Jókainál az a) példában 'erős akarat', a b) példában 'fizikai erő', a c) példában pedig 'fizikai és szellemi erő' jelentésben egyaránt szerepel a szó.

- a) „– E hatáskörében ön nagy *erélyt* fejtett ki” (A kőszívű ember fiai, 544).
- b) „A grófnőt elhagyta *erélye* (Fekete gyémántok, 142).
- c) „A grófnő remegve tette lankatag kezét az apát kezébe, s midőn annak férfias szorítását érzé, szokatlan melegség, önbizalom, *erély* terjengett át erein, megszünt reszketni. Szemei nem kápráztak, szíve nem lüktetett sebesen” (Fekete gyémántok, 143).
- (2) A **hevély** szó 'felhevülés, indulat, szenvedély' jelentésben szerepel a Jókai-enciklopédiában (JókaiE. 361). Szily Kálmán szerint a 19. századi irodalomban Jókai előtt csak Jósika használta a szót, először 1853-ban fordul elő nála. A nyelv művelők tetszését azonban nem nyerte el, így ezért 1872-től a Budapesti Hírlapnál rendszeresen *hevedelemre* javítják, a Czuczor–Fogarasi-szótár pedig már nem is tartalmazza a szót (NyÚSz. 127). A TESz. sem tartalmazza, a HHC-ben pedig a szótó 6 alkalommal szerepel, ebből a *hevély* szótári alakban egyszer. Jókai több regényében alkalmazza a szót, az a), b) példában 'indulat, fellángolás', a c) példában 'szenvedély' jelentésben szerepel.

- a) „A nők túlságosak, ha egyszer politikai *hevélyekbe* keverednek” (A kőszívű ember fiai, 268).
- b) „A grófnő az ajtóhoz futott, s felnyitotta azt. A pillanat *hevélye* felmagasztalt erőt kölcsönzött lelkének” (Fekete gyémántok, 141).
- c) „Az urak igyekeztek Őt mulattatni. Beszéltek neki a pompás *hevélyről*, mellyel a rókát üldözőbe fogták, már-már kimenekült, míg végre nyakoncsípték” (Fekete gyémántok, 253).

(3) A **meredély** 'meredek lejtő, szakadék' (JókaiE. 541) szó is új származék Jókai korában. A TESz. nem tartalmazza, Szily Kálmán pedig a szó első előfordulását Jósika műveihez köti (1857), valamint utal arra is, hogy korábban (1853) Jósika a szó *merévely* alakváltozatát is használta (NyÚSz. 221). A HHC 45 találatot tartalmaz a *meredély* szóra, ebből egy továbbképzett szó: *meredélyes*, egy pedig összetett szó: *meredélyfal*. Jókai több regényében is szerepel a szó 'meredek lejtő' jelentésben.

- a) „Déli oldala enyhe lejtőt képez, keleti *meredélyén* három terasz emelkedik egymás fölé...” (A kőszívű ember fiai, 477).
- b) „Mikor a grófnő átjutott a *meredély* másik partjára, visszatekintett, hogy ki jött még vele. Iván egyedül” (Fekete gyémántok, 249).

1.2. Az *-ány/-ény* képzővel alkotott szavak

T. Somogyi elavult, ritka képzőként említi az *-ány/-ény* képzőt, amellyel azonban a nyelvújítás korában ismét alkottak új szavakat (T. Somogyi 2011: 234).

(4) Az **uszány** szó a TESz.-ben úszó alkalmatosság jelentésben ugyan önálló szócikkben nem szerepel, de a *bója* szó értelmezésekor találkozunk vele: *bója* 1865: „boje...: horgonyhoz kötött hordó...; horgonyjegy, uszány” (TESz. 324). A CzF. tartalmazza a szót a 2. jelentésében: 2) 'A hajósoknál a víz színén libegő szálfá vagy czölömp vagy hordó stb. mint jegy valamely horgony fekvése, szikla vagy zátonyos hely stb. fölött' (CzF. 6. köt. 597). A NyÚSz.-ban, valamint a HHC-ben sem szerepel. Ugyancsak nem szerepel az *uszány* a Jókai-enciklopédiában sem, így nem lehetett gyakori szó Jókainál, az író szövegében a szó kontextuális jelentése egyszerre utal a zátony jelölésére használatos úszó szálfá és a halak uszonyára is. Mindkét szó – uszány és uszony – az *úszik* ige *usz-* tövéből keletkezett, ezek azonban nem szinonimák, hanem homonimák.

„A pterodactylus jó, kövér falat. Puha bőre hártermő a haleledeltől; hanem az nem engedi magát meglepni. Finom hallása van. Az újkori szülött lépését is meg tudja különböztetni, s a tigris mozdulatára visszaveti magát a mocsárba. Jobb neki már az a szárny *uszánynak*, mint röpnek” (Fekete gyémántok, 14).

1.3. A *-mány/-mény* képzővel alkotott szavak

A *-mány, -mény* deverbális nomenképző gyakori derivációs morféma a nyelvújítás korában. „A nyelvújítók szókincsbővítési tevékenysége következtében a névszóképzők közül a jellemzően deverbális *-alom/-elem ~ -dalom/-delem, -mány/-mény* és *-vány/-vény* képzős szavak száma nőtt meg látványosan. Ma már egyik említett formáns sem tekinthető produktívna, de mindegyik gyakori, aminek az oka a nyelvújítási népszerűségükben keresendő” (T. Somogyi 2011: 244).

- (5) A **ragadmány** szót a *ragadomány* alakváltozatoként a Jókai-enciklopédia ’elragadható, zsákmányolható állat’ jelentésben tartalmazza (JókaiE. 683). A CzF. a szó *ragadomány* alakváltozatának értelmezésében tágabb jelentéstartományt ír le: ’Jószág, vagyon, különösen ingóság, melyet valaki törvénytelenül erőszakosan elvesz mástól. Ragadományból élő vad népek, útonállók. Osztozni, öszveveszni a ragadományon. V. ö. zsákmány’ (CzF. 5. köt. 406)

A TESz. mindkét alakváltozatot a *ragad* ige *-mány*, illetve *-omány* képzős származékként tartalmazza (1551-ből), de külön szócikkbe a CzF.-hoz hasonlóan szintén nem veszi fel: „ragadományokat gr. (Helt: Bibi. 1: Brr 2: NySz.)” (TESz. 333). A HHC a szó első előfordulását Vörösmartynál említi, átvitt ’zsákmány’ jelentésben: „[...] Alíg tudom, mit kelljen érzennem: A’ fátyolatlan Vilma e’ *ragadmányt* A’ fátyolosnak megbocsássa-e?” (A fátyol titkai, 195).

Jókainál a *ragadmány* az a) példában a többféle jeltárgyra vonatkoztatható tágabb ’zsákmány’ jelentésben, a b) példában pedig a Jókai-enciklopédiában is feltüntetett szűkebb, ’zsákmányolható állat’ jelentésben szerepel:

- a) „Többen a zsákmány kiosztása után haza takarodtak, csupán egy nagy része az oláhoknak osztály után is ott maradt, sóvár pillanatokot vetve a legutól maradt *ragadmányra*” (Csataképek, 317).
- b) „S a parti bozótból hason csúszva előbúvik az éjjeli rabló, a fojtogató machaerodus; az óriás macska, mely megöli az egyedül

talált elefántot, s barlangjáig hurcolja a bölényt, s tűzszeivel az éjben és sűrűben *ragadmány* után néz” (Fekete gyémántok, 14).

1.4. A *-vány/-vény* képzővel alkotott szavak

- (6) Az **omladvány** szót ’rom, omladék’ jelentésben tartalmazza a Jókai-enciklopédia (JókaiE.: 599). Szily Kálmán az első adatot korábbra teszi, szerinte már Kazinczy is használta a szót: „Omladvány, Márknál 1803 (Szt.): schnutt” (NyÚSz. 540). Szily Kálmán szótárának egy másik szócikkében pedig újabb adatot is találhatunk: „Omladék, Baróti Szabó Dávid 1784 és 1792 (SzD.): dőledék, p. o. épület; valamint hulladék p. o. kő*... – Omladvány Kazinczy 1815 (Érd. lev. 303); omlatag Ball. (1867); omlékony CzF. (1867)” (NyÚSz. 246). A HHC-ben 12 alkalommal fordul elő az *omladvány* szótári szóként. Jókai következő mondatában ’omladék’ jelentésben szerepel:

„Legnehezebb küzdelem vár azokra, kiknek a rés *omladványain* kell felhatolniuk; kik a nagy köröndre másznak fel lábtókon, s akik a várkert fálsgyévnyeire kapaszkodnak fel egymás vállain, ahova lábtókat nem vihetnek” (A kőszívű ember fiai, 471).

- (7) Az **omladék** ’rom’ jelentésű szó is megtalálható Jókainál az *omladvány* szinonimájaként (JókaiE. 599). A CzF. az *omladvány* szót külön szócikkben nem értelmezi, az *omladék* alakváltozataként tünteti fel utaló szócikkben (CzF. 4. köt. 1061). Szily Kálmán Baróti Szabó Dávidnál fedezi fel a szót először (1784 és 1792): „dőledék, p. o. épület; valamint hulladék p. o. kő*” (NyÚSz. 246). Az *omladék* szó a TESz. szerint korábban keletkezett az *omladványnál*, bár külön szócikkben nem szerepel, az *omlik* ige *-adék* képzővel alkotott származékaként tünteti fel a szótár, 1776-ból való rá az első adat (TESz. 1081).

Jókai az *omladék* szót az a) példában az *omladvány* szinonimájaként ’rom’ jelentésben használja, a b) mondatban összetett szó utótagjaként ’omlás, ömlés’ jelentésben.

- a) „A svábhegyi főhaditanyáról látni, mint hömpölyög hangyabolyként a harmincegyedik honvédszászlóalj önkéntes csapata fel a rés *omladékain*; a várfokról kartácszapor fogadja őket; vissza, majd megint előre hömpölyögnek, felhatolnak a sánkra, szurony szurony ellen küzd már; az ellenfél visszaveri őket, s leszorítja a résről” (A kőszívű ember fiai, 475).

- b) „A szárazföldet még csak szétszórt szigetek képezik; a legtöbb szigetnek vulkánja van; némelyiknek több is. Azok körületét kopár lávaomladék fedi” (Fekete gyémántok, 7).

1.5. Az -r/-ar/-or képzővel alkotott szavak

Az -r/-ar/-or képző denominális nomenképző kicsinyítő, becéző funkcióban elsősorban főnévi tőhöz kapcsolódva alkotott új szavakat (vö. T. Somogyi 2011: 237).

- (8) A **gúnyar** szót 'gúny, gúnyos mosoly' jelentésben Jókai is használja, bár nem lehetett gyakori szava, mivel a *gúnyar* szót a Jókai-enciklopédia nem tartalmazza. A TESz.-ben sem található meg. A *gúnyar* Szily Kálmán szerint nyelvújítási szó, mint alapszava, a *gúnyol* igéből elvont *gúny* is (NYÚSz. 111). De a *gúnyar* lehet a *gunyor* 'szatíra' szó alakváltozata is, amely később jelentésváltozással önálló szóvá lett (vö. Zaicz 2006: 263; T. Somogyi 2011: 237). A CzF. a *gúnyar* szót nem tartalmazza.

- (9) A **gunyor** szót a CzF. két alakváltozatban (*gunyor/gúnyor*) tartalmazza: 'Gúnyirat, gúnyköltemény, gúnyvers (Satyra) (CzF. 2. köt. 1135). A szót a TESz. önmagában, önálló szócikkben nem szerepelteti, de a *tömör* szócikkben utal rá a *gúnyar* szó alakváltozataként, nyelvújítási szóként jelölve meg: „*tömör* 1773: Nyelvújítási alkotás: a *töm* igének a nyelvújítóktól kikövetkeztetett és kedvelt -r képzővel létrejött származéka; vö. *gunyor, tudor, vidor* stb.” (TESz. 965).

A nyelvújítási szótárban Szily Kálmán Barczafalvinál említi először a szót hosszú *ú*-val írt változatban: „Gúnyor. Barczafalvi 1787. (Szigvárt).” „Szatíra, szúrósan oktató beszéd”. – „Érdekes, hogy a gúnyor majd húsz évvel korább való a gúnynál” (NyÚSz. 110–1).

„...mélyen ülő szemei gyanút, ajkszögletei *gúnyart* fejeznek ki” (A kőszívű ember fiai, 243).

A *gunyor* szó a Jókai-enciklopédiában 'gúny, gúnyos mosoly' jelentésben szerepel (JókaiE: 333). Annak ellenére, hogy a *gúnyar* változatot a Jókai-enciklopédia sem veszi fel önálló szócikkben, Jókainál mindkét alakváltozat szerepel 'gúny' jelentésben:

A *gúnyar* szóra A kőszívű ember fiai című regényben 'gúny' jelentésben találunk példát:

- a) „A főtiszt egyedül volt. Magas, erős alkatú férfi, kemény kifejezésű vonásokkal, miken jellemzetessé teszi magát a szokatlanul hosszú orr; mélyen ülő szemei gyanút, ajkszepletei *gunyort* fejeztek ki” (A köszívű ember fiai, 243).

A *gunyor* ’gúnyos mosoly’ jelentésben szerepel az *Egy magyar nábob* című regényben:

- b) „Fanny utánuk nézett egy ideig, azután hideg, megvető *gunyorral* fordult vissza szobájába, megöntözé virágait, megeteté madarait, és dalolt igen-igen jókedvűen” (Egy magyar nábob, 202).

(10) A **selymér** szó ’selyemhernyó’ jelentésben egyedül *A jövő század regényében* szerepel a Jókai-enciklopédia szerint (JókaiE. 225). Jókai egyedi szóalkotása lehet. A Czuczor–Fogarasi-szótár tartalmazza a szót: SELYMÉR, (selyem-ér) fn. tt. *selymér-t*, tb *~ék*. I. SELY-ĚMBOGÁR (CzF 5. köt.: 775). A TESz. a NyÚSz. és a HHC nem tartalmazza a szót. Szily Kálmán szótárában azonban megtaláljuk a szócsalád más tagjait, így a selyemhernyó jelentésű *selyembogár* szót, valamint a *selyemtenyésztés* és a *selymészház* szavakat: „Selyembogár, MA.-nál „neeydalns* és Bél-Ccellariusnál (1719 bombyx alatt. – A NySz.-ből kimaradt. – Selyemtenyésztés, Dercsényi János 1833 (Előterjesztés 1). – Selymészház, Széchenyi 1831 (VB. 118): seidenspinnereri” (NyÚSz. 562). Jókai *selymér* szavát a nyelvújítás korabeli felújított képző segítségével alkotta meg, amely jól illeszkedik a szócsaládba.

„...a kertek eleven sövényén szabadon tenyésző újfajta *selymérek* gubói sárgállanak, mint fényes selyem-gyümölcsök...” (A jövő század regénye, 3).

1.6. Az -ász/-ész képzővel alkotott szavak

Az *-ász/-ész* képző elsősorban főnévi alapszavakhoz járult, de a nyelvújítók már igei alapszavakhoz is hozzákapcsolták, pl. *épít-ész*, *költ-ész* (vö. T. Somogyi 2011: 241).

(11) Az **árkász** a 17. században keletkezett katonai műszó. Gör. ’védelmi vonalak, lövészárkok építésére kiképzett katona’ jelentésben használták a (ÉKsz. 1978: 55; JókaiE. 79). A CzF. szerint a szó

homonima. Két külön szócikkben szerepel a főnév és az ige. *árkász* fn.: 'A hadi mérnökök testületéhez tartozó katona, ki az ostromlóit várak körül földalatti árkokat ás. (Sapcor)'; *árkász* ige: 'árkász (ár-ok-ász) önb. m. *árkász-tam, -tál, -ott*. Földbe és föld alatt árkot ás. Azon szavaink egyike, melyek igék és nevek egy alakban. V. ö. ÁR-KÁSZ, fa.' (CzF. 1. köt. 336). A TESz. csak a főnévi szófajú *árkász* szót értelmezi: „Az árkász nyelvújítási képzés a fr. *sapeur* 'árkász' mintájára; vö. fr. *sape* 'aknaárok' mintájára” (TESz. 179). Szily Kálmán szerint Baricz György 1834-ben matematikai műszóként jelöli (NyÚSz. 14). Jókai csak a szabadságharc után keletkezett, A köszívű ember fiai című művében használja az *árkász* főnevet:

„Az *árkász* a Dunába dobta a kanócot s elfutott” (A köszívű ember fiai, 481).

(12) A **földész** 'földműves' (JókaiE.: 301) nyelvújítási szó. A CzF. a *földműves* szinonimájaként értelmezi: FÖLDÉSZ, (fö-l-d-ész) fn. tt. földín-t, tb. – ék. Személy, ki a földek tulajdonságainak vizsgálatával, s azoknak a mezei gazdaságra alkalmazásával foglalkozik; különösebben ki okszerű földművelést úz' (CzF 2. köt. 930). Szily Kálmán szerint nem gyakori. „Noha minden szótárban megvan, nem igen jött divatba” (NyÚSz. 99). Jókai sem gyakran használja a szót, a Jókai-enciklopédia szerint A köszívű ember fiaiban és A jövő század regényében fordul csak elő:

- a) „Egy közönséges, székely *földész* kitalálta, hogyan kell ágyút önteni, fűrni, s ellátta népét csatalövegekkel” (A köszívű ember fiai, 313).
- b) A független, saját tűzhelyének élő *földész* kedvencz ipara ez, mely munkáját tiszszerte jobban jutalmazza, mint a szántás-vetés” (A jövő század regénye, 4).

A HHC-ben 16 találat van a szóra.

1.7. Az *-onc/-enc/önc* képzővel alkotott szavak

Sok nyelvújítási szó keletkezett a szóvégek megelevenedésével létrejött, ún. „koholt” képzőkkel, amelyek közül a leggyakoribbak a *-da/-de* és az *-onc/-enc/-önc* (vö. T. Somogyi 2011: 238). Az *-onc* toldalék deverbális névszóképzőként szerepel Jókai több szavában is, ezek közül a *nyargonc* szót emeljük ki.

(13) A **nyargonc** 'a parancsnok rendeleteit továbbító lovas katona, futár' (JókaiE. 589). A CzF. szerint: *NYARGONCZ* 'Lovas hírnök, különösen ki a csatamezőn az illető vezér parancsait, rendeleteit hordja, s viszont híreket, tudósításokat hoz' (CzF. 4. köt. 890). Szily Kálmán az 1848-as forradalom alatt keletkezettnek véli a szót: „Alkalmasint a forradalom alatt keletkezett, mert csak 1854-ben (Ball.) találom először. – Szontagh Gusztávnál 1834-ben (Math.) vágató, Sim. B.-nál (1899) fullajtár. – Egyik sem jó!” (NyÚSz. 239). Jókai több regényében is használja a szót, legtöbbször a 'lovas katona, futár' jelentésben. Az a) példában 'lovas futár', míg a b) példában 'vágató ló' jelentésben szerepel.

- a) „Míg a két *nyargonc* odajárt, azalatt a két csapat ott táborozott a kolostor előtti téren” (A köszívű ember fiai, 209).
- b) – Eleibe! – kiálta merészen Angela grófnő, s ostorával rávágva *nyargoncára*, nekiugratott a meredélynek (Fekete gyémántok, 249).

2. Szóösszetételek

Tolnai Vilmos a szóképzés mellett a nyelvújítás gyakori szóalkotásmódjának tartja a szóösszetételt is. „Él vele a nyelvszokás hagyományozta szabályos módon: tárgy- és jelzős előtagú összetett névszókban, tárgy- és határozós (igekötős) előtagú összetett igékben. Az igekötős összetételeket fölötte szaporítja a legkülönbözőbb árnyalatok kifejezésére. De gyarapítja szabálytalan módon is, idegen, kivált német mintára” (Tolnai 1929: 206–7). Most az ún. „szabálytalan” főnévi szófajú összetételeket emeljük ki, amelyeket ma jelentéssűrítő összetételnek nevezünk:

- a) az előtagban határozóragos főnév helyett ragtalan főnév: *álomjárás, bérkocsi, fogpor, rézmetszet, sétabot, zsebkönyv, vízcső, szemüveg*
- b) az előtag puszta igető: *hírvágy, horderő, fagypony, forrpony, jármű, horderő* stb.
- c) az előtag elvont (csonkított) igető: *büverő, divad, fekhely, menhely, rögeszme*
- d) az előtag főnév, -i vagy -s képzős melléknév helyett: *állampénztár, falóra, istenital, tűzjáték; borhordó, gyümölcskosár, tintaüveg, halálcsend* (Tolnai 1929: 206–7).

Az alábbiakban bemutatunk néhány szót Jókai regényeiből.

- (14) A **felöltöny** 'felöltő, kabát' jelentésben szerepel Jókainál (JókaiE. 288). A TESz. nem tartalmazza a szót, de a *fez* szó értelmezésében már szerepel: *fez* 1843: „Tagjait a' leventének piros, dúsan zsinórzott felöltöny, bő kék nadrág, 's egy vérveres fez tevék” (TESz. 902). Szily Kálmán így magyarázza a szó eredetét: „Először Sl.-nál öllenyeg: „indumentum, vestis, vestitus, amictus*. – Bizonyosan a köpönyeg mintájára. – Fog-nál öltöny és öltönyög, valamint ugyancsak nála köpöny és köpönyeg. – Kunosánál (Gyal. 1835) a „kaftán* magyar neve: öltöny. – A Törv. Szt. Kölcseynek tulajdonítja az amictus cikkben; Kiss Károlynál még 1843-ban is (Hadi Msz.): überrock. – A Honderú szerint 1844-ben volt a Hatvani-utcaiban egy magyar szabó, ki a czimtábláján magát „nemzeti öltönyész”-nek nevezte (NyÚSz. 145).

A szó alapszavának, az *öltöny*nek az eredetét Zaicz Gábor etimológiai szótára 1794-re teszi, nyelvújítási szóként jelölve meg (EtSzt. 598). A HHC 8 találatot mutat, a legkorábbi 1846-os, Pompéry Jánostól: „Egy széken hevert itt Aurél *felöltönye*.” Jókainál több regényben is szerepel a szó, például a Fekete gyémántokban.

„De hát megengedi a grófnő e kérdést? – nem itt vetette le **felöltönyét**? (Fekete gyémántok, 114)

- (15) A **tájegyetem** 'világegyetem' jelentésű szó Jókai egyedi szóalkotása, *A kőszívű ember fiaiban* fordul elő egy alkalommal, valószínűleg más művében nem. A Jókai-enciklopédia nem tartalmazza a szót. A HHC-ben sem találjuk meg.

„A belső, fényesebb félkörön belül az egész *tájegyetem* valami bűvös, ragyogó színt kapott; élénk, földöntúli, eleven zománca van minden tárgynak, s ahol a szivárvány átlátszó fénye takarja a vidéket, ott minden tárgy annak a színeit vetet fel, s látni aranypiros erdőt, aranyzöld tornyokat, damaszklila tavat” (A kőszívű ember fia, 496).

Összegzés

Jókai korabeli sikeres fogadtatásához nem fér kétség, ez annak is köszönhető, hogy regényei először nem könyv alakban jelentek meg, hanem különböző hírlapokban folytatásokban, hogy az olvasó egy-egy részletet is kerek

egész történetként olvashasson. Sikerének titka az is, hogy meg tudta szólítani az írni-olvasni tudó, de a szélesebb műveltséggel nem rendelkező átlagújságolvasót is, aki értette az író beszédét, mivel ráismert saját környezete nyelvhasználatára, valamint igénye volt a csodára, a mesére, a rendkívüli történetekre. A populáris irodalom iránt érdeklődő emberek igényeit így maradéktalanul kielégítette (vö. Szajbély 2010: 52).

Jókai sokféle szöveggel találkozott hírlapszerkesztőként és -olvasóként is, felkeltette a figyelmét a sok újonnan keletkezett, számára akár jelentését tekintve, akár esztétikai értékénél fogva érdekes szó, feljegyezte, és regényeiben a környezet felidézésére, a szereplők jellemzésére felhasználta azokat.

Jókai fogékony volt a nyelvújítás korában keletkezett szavak iránt, de műveiben többnyire olyan szavakat használ fel, amelyek már írásainak keletkezésekor meghonosodtak a nyelvben. Az író maga is alkot új szavakat, főként a kiegészítés idején keletkezett műveiben. „Jókai, aki a nyelvújítás egész szókészletét forgatja regényeiben, a kiegészítés korába viszi bele magahasználta újításait. [...] Jókai előszóban, jegyzetben, sőt szövegben is figyelmeztet maga csinálta szavaira” (Tolnai 1929: 22).

Jókai gazdag szókincséről sokat írtak a szakirodalomban, de kevés szó esett szóképzési módjairól, egyedi szóalakotásairól. Tanulmányunkban az írónak a nyelvújítás korabeli, felújított képzőkkel alkotott képzett és összetett szavaiból válogatva mutattunk be példákat. Dolgozatunkban több olyan szót is értelmeztünk, amelyek a Jókai-enciklopédiában sem találhatók meg. Reményeink szerint munkánk segít az olvasóknak, köztük a tanároknak, diákoknak is a Jókai-szókincs jobb megismerésében.

Szakirodalom

- Adamikné Jászó Anna 2015a. Jókai időszerűsége II. rész. *Könyv és nevelés* 17 (3): 43–62.
- Adamikné Jászó Anna 2015b. Jókai időszerűsége III. rész. *Könyv és nevelés* 17 (4): 9–33.
- Adamikné Jászó Anna 2016. *Jókai és a retorika*. Trezor Kiadó. Budapest.
<https://doi.org/10.21030/anyp2016.4.7>
- Adamikné Jászó Anna 2021. *Humor és retorika az irodalomtanításban*. Anyanyelv-ápolók Szövetsége – IKU. Budapest.
- Adamikné Jászó Anna 2022. *33 retorikai elemzés. Novellák, esszék, levelek, versek, imádságok, beszédek, regények feldolgozása*. Az ékesszólás kiskönyvtára. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- Adamikné Jászó Anna 2023. A sokoldalú Jókai: két különböző novella az 1860-as évekből – Retorikai-stilisztikai elemzés. *Magyar Nyelvőr* 38–51.
<https://doi.org/10.38143/Nyr.2023.1.38>

- Adamikné Jászó Anna 2024. *Jókai novellái. Retorikai elemzésekkel*. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 233. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- N. Dely Zsuzsa 1969. A fiatal Jókai nyelve és stílusa. *Nyelvtudományi Értekezések 64*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Fábián Pál 1981. A XIX. század magyar nyelve és Jókai. In: Kerényi Ferenc – Nagy Miklós (szerk.): *Az élő Jókai*. Népművelési Propaganda Iroda. Budapest. 35–44.
- Lőrincz Gábor – Lőrincz Julianna 2021. Jókai Mór szókincséről és szóalkotási módjáról az írói szótárak tükrében. *Hungarológiai Közlemények 2. szám*. Újvidéki Egyetem. Bölcsészettudományi Kar. Újvidék. 41–55.
<https://doi.org/10.19090/hk.2021.2.41-55>
- Szajbély Mihály 2010. *Jókai Mór*. Kalligram Kiadó. Pozsony.
- T. Somogyi Magda 2011. A felújított és megújított képzők. A nyelvújítás hatása a képzőrendszerre. In: Bakró-Nagy Marianne – Forgács Tamás (szerk.): *A nyelv-történeti kutatások újabb eredményei VI*. SzTE Magyar Nyelvészeti Tanszék. Szeged. 229–247. http://acta.bibl.u-szeged.hu/54532/1/nyelvtort_006_229-247.pdf (letöltés: 2022. 08. 06.)
- Tolnai Vilmos 1925. Jókai és a magyar nyelv. *Magyar Nyelv* 85–100: 232–46.
- Tolnai Vilmos 1929. *A nyelvújítás. A nyelvújítás elmélete és története*. Magyar Tudományos Akadémia. Budapest.

Szótárak

- [CzF.] = A magyar nyelv szótára 1862–1874. A Magyar Tudományos Akadémia megbízásából készítették Czuczor Gergely és Fogarasi János M. Tudom. Akad. rendes tagok. Emich Gusztáv Magyar akadémiai nyomdásznál. Pest. <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-a-magyar-nyelv-szotara-czuczorfogarasi-55BEC/1-652AA/labto-65320/> (Letöltés: 2022. 11. 25.)
- [ÉKsz.] = Juhász József et al. (szerk.) 1978. *Magyar értelmező kéziszótár*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- [EtSzt.] = Zaicz Gábor (főszerk.) 2006. *Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete*. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- [HHC] = *Magyar történeti szövegtár*. <http://www.nytud.hu/hhc/> (Letöltés: 2022. 11. 10.)
- [JókaiE.] = Balázi József Attila – Kiss Gábor. 2020. *Jókai-enciklopédia*. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- [JókSz.] = Jókai-szótár. A–K. és L–Z. kötet, 1994. Készítette: Balázs Géza, P. Eöry Vilma, Kiss Gábor, J. Soltész Katalin és T. Somogyi Magda. Unikornis Kiadó. Budapest.
- [NyÚSz.] = Szily Kálmán 1902–1908. *A magyar nyelvújítás szótára. Kedveltebb képzők és képzésmódok jegyzékével*. Hornyánszky Viktor kiadása. Budapest.

[TESz] = Benkő Loránd főszerk. 1967–1984. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–III*. [Készült a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetének és az Eötvös Loránd Tudományegyetem I. sz. Magyar Nyelvészeti Tanszékének közös munkájaként]. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Szépirodalmi források

- Jókai Mór 2005. *Egy magyar nábob*. Neumann Kht. Budapest.
Jókai Mór 1963. *Kárpáthy Zoltán*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
Jókai Mór 1960. *A kőszívű ember fiai*. Szépirodalmi Kiadó, Budapest.
Jókai Mór 1964. *Fekete gyémántok*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
Jókai Mór 1899. *Csataképek a magyar szabadságharczról*. 6. illusztrált díszkiadás. Franklin-társulat Magyar Irod. Intézet és Könyvnyomda, Budapest.
Jókai Mór 1896. *A jövő század regénye*. Jókai Mór összes művei LII. Nemzeti kiadás. Révai testvérek kiadása, Budapest.

Lőrincz Julianna

dr. habil. ny. egyetemi docens

Selye János Egyetem TKK

Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék

E-mail: jel2ster@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-1748-7033>

Lőrincz Gábor

egyetemi adjunktus

Selye János Egyetem TKK

Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék

E-mail: lorinczg@ujs.sk

<https://orcid.org/0000-0001-7543-7758>

Istók Béla

egyetemi adjunktus

Selye János Egyetem TKK

Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék

E-mail: istokv@ujs.sk

<https://orcid.org/0000-0002-7215-2893>

Abstract

LŐRINCZ, JULIANNA – LŐRINCZ, GÁBOR – ISTÓK, BÉLA

WORDS OF MÓR JÓKAI CREATED IN THE ERA OF LANGUAGE RENEWAL AND THE INFLUENCE OF LANGUAGE REFORM

Jókai's style is still captivating, which can be explained by the combined use of a wide variety of stylistic elements, e.g. the conscious use of tropes, figures, sentence structures and other linguistic-stylistic elements. Jókai took a keen interest in words, which arose in the era of language reform, but he used words mostly in his works, already established in the language at the time of writing his works, he himself also created new words with the renewed old suffixes in the age of language reform. Much has been written about Jókai's rich vocabulary in the literature, but little has been written about his word formation methods and unique word formations. In our study, we presented examples of words created by the writer and compound words with renewed suffixes in the era of language reform. The contextual meaning of words was interpreted on the basis of his various novels.

Keywords: vocabulary, form words, compound words, language reform, hapax legomenon